

מבית הכנסת של וורמיזא לקומיקס באמריקה

האמן פאול ריינמן
כהתגלמות של תקופתו

בחנות יד שנייה בירושלים הייתה תמונה קטנה ומאובקת מוטלת על הרצפה - רישום בדיו המתאר בדייקנות מבנה אבן ישן, עם גג רעפים גבוה ושער מקומר בסגנון רומנסקי. כתובת בעיפרון נראתה בקושי: Synagoge zu Worms - בית הכנסת של וורמס, היא וורמיזא, עיר ואם של יהדות אשכנז. האיור היה חתום Paul Reinmann, 33. עבודתו נראתה מקצועית מאוד, אולם שמו לא היה מוכר.

שו"ם, דיו ועיפרון

חיפוש השם פאול ריינמן ברשת העלה אלפי אזכורים ומאות תמונות, כמעט כולם מחוברות קומיקס (עלילונים) אמריקניות. התברר שאדם בשם דומה (Reinman, עם ה ויחידה בסיום), היה מ-1940 לאחד מעמודי התווך של סוגה זו באמריקה. הוא נודע בעיקר כ-Inker - אמן שתפקידו להשלים בדיו (ink) את הפרטים ברישומי העיפרון של המאיירים היוצרים עבור הגרסה המודפסת. אמני הדיו קיבלו קרדיט על תפקידם בחוברות שנדפסו, וכך נכנסו שמותיהם של ריינמן ושל עמיתיו לפנתיאון מאירי הקומיקס. פאול ריינמן היה מאייר הדיו הקבוע של גדולי האמנים ב"תור הכסף" של הקומיקס, ובהם ג'ק קירבי (יעקב קורצברג) המפורסם. ריינמן גם היה penciler - מאייר-מחבר מקורי של סדרות משלו.

חקר הקומיקס הוא דיסציפלינה מכובדת באקדמיה האמריקנית, ובערים רבות יש מוזאונים העוסקים בנושא (בחולון נפתח ב-2007 "המוזאון הישראלי לקריקטורה ולקומיקס"). הספרות המקצועית עוסקת בעיקר בגדולי ה-pencilers, ואילו אמני הדיו זוכים להערות שוליים בלבד, ועל ריינמן לא פורסם כמעט דבר. חתימותיו נכתבו

איור בית הכנסת בוורמס בחתימת פאול ריינמן, 1933 - הרפתקה בלשית בדיו

1938, כאשר גם בוורמס החלו תקיפות של יהודים וחבלות בעסקיהם, חזר למשפחתו.

בשנת 1933, חרף הרדיפה הגוברת, הייתה יהדות וורמס עסוקה בהכנות לאירוע החגיגי שהיה האחרון בתולדותיה: ציון 900 שנה לייסוד בית הכנסת. על רקע זה יצר ריינמן כנראה את הרישום שהתגלגל לידינו. אין בידינו מידע אם עבד לפי הזמנה, וכיצד (ומתי) הגיע הציור לבסוף לירושלים. מאמר בשבועון היהודי-אמריקני המקוון "טאבלט" סייע באיתור בתו סנדי, שסיפרה כי לאביה היה גביע כסף שהופק במיוחד לאירוע בבית הכנסת. בטקס עצמו, ביוני 1934, השתתפו כאלף יהודי העיר וראשי יהדות גרמניה. הרב הצעיר יואכים פרינץ, לימים מראשי הקונגרס היהודי העולמי, קרא בנאומו ליהודים "לכו לכם מארצכם וממולדתכם". כעבור עשרה ימים הגיע ריינמן, שאולי הרהר במהלך כבר קודם לכן, לנוי יורק.

בתחילה נאלץ הצעיר בן ה-24 להתפרנס מעבודה מזדמנת, לרבות שוער ב"מועדון גברים" מפוקפק. בהדרגה מצא תעסוקה בעיצוב קופסאות גפרורים וביצור קטלוגים של בתי עסק. לבסוף נכנס למשרד של מו"ל קומיקס, הציע את עצמו והתקבל לעבודה כמאייר. כאשר שמו מתחיל להפיע בחברות קומיקס בשנות ה-40, התפוקה שלו היא עצומה. גם לפני כן ודאי עבד קשה, והצליח לחסוך את הכסף שנדרש לחלץ את ארבעת אחיו ואחיותיו מגרמניה יחד עם בני זוגם, ומה שנדיר יותר - את הוריו הקשישים. השגת אשרות הכניסה לאמריקה לא הייתה קלה, והאח האחרון שיצא מגרמניה בסמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה נעצר בבריטניה כ"נתין מעצמה עוינת" והוגלה למחנה הסגר באוסטרליה. קרובים נוספים שטרם זכו לאשרות הוכנסו לגטו שהוקם ב"וודנגאסה" (רחוב היהודים) של וורמס, ולבסוף נשלחו ברכבות מזרחה ונספו במחנות טרזין, בלז'ץ ואושוויץ.

באותיות דפוס האפייניות לקומיקס, ולא בכתב יד כמו ברישום מוורמס - שגם סגנונו שונה מאוד. הייתכן שמדובר באותו אדם? כמה מחשובי החוקרים האמריקנים נרתמו לביורו, וכך אותרה דוגמה מוקדמת של חתימת ריינמן, שתאמה בכתב ובסגנון את זו שעל איור בית הכנסת. בהמשך נמצא רישומו של ריינמן בשלטונות ההגירה מ-1934: הוא איית בטפסים את שמו בשתי ה, הזדהה כ"אמן מסחרי", ואכן מסר את העיר וורמס כמקום הולדתו. ובכן, זה האיש!

ריינמן וציוורו מגלמים בזעיר אנפין את תפארתה של יהדות גרמניה, את חורבנה בשואה ואת תרומת פליטיה לתרבות בארצות מקלטם. וורמס-וורמיזא ושכנותיה מגנצא (מיינץ) ושפיירא (שפייר) - "קהילות שו"ם" שעל הנהר ריין, היו ערש יהדות אשכנז ומוקדי הלמדנות שלה עוד באלף הראשון לספירה. בוורמיזא הכריז רבנו גרשום מאור הגולה, תושב מגנצא, את החרם הנודע על ריבוי נשים ועל גירוש אישה נגד רצונה. בדורות הבאים, כאשר נבנה בית הכנסת עבור גברי הקהילה במאה ה-12, נבנה סמוך אחריו גם בית תפילה לנשים - הראשון מסוגו. כמו אולם הגברים הוא פנה אל ארון הקודש בזווית ישרה ובמרחק שווה, וליד פתח במחיצה עמדה שליחת ציבור והנחתה את חברותיה בתפילה. בימי מסעות הצלב ולאחריהם סבלו יהודי חבל הריין פרעות ורדיפות. בית הכנסת בוורמיזא נבנה תחילה בשנת 1034 אבל נהרס כעבור זמן קצר במסעות הצלב. המבנה המופיע בציור של ריינמן נבנה על בית הכנסת שנהרס, בשנת 1175 בקירוב.

בתוך הקיר עומד אדם

הכותל המופיע בצד שמאל של הציור הוא אחד מקירות בית הכנסת לנשים. בקיר שממולו נהגו להצביע על גומחה עגולה כעל מקום שבו אירע נס: אישה יהודייה הרה כמעט נדרסה בסמטה הצרה תחת פרסות סוסיהם של פרשים דוהרים, אבל ברגע האחרון ממש נבקע הקיר וסיפק לה מקלט; כעבור יומיים ילדה בשלום את רבי שלמה יצחקי, הוא רש"י, גדול פרשני המקרא והתלמוד. שאול טשרניחובסקי הנציח את האגדה בשירו "קיר הפלא אשר בוורמיזא", אולם אין לה סימוכין היסטוריים של ממש. בית הכנסת לנשים נבנה לאחר זמנו של רש"י, והוא עצמו נולד בטרשיש שבצרפת, אבל אכן הגיע לוורמיזא ללמוד בישיבתה המהוללת והיה לבולט בין מוסמכיה ומוריה. על שמו נקראו בית המדרש שנבנה לימים בצמוד לבית הכנסת, שגגו נראה גם ברישום (המבנה העגול למחצה שגגו נראה מעל החומה, בצד ימין), ואתרים נוספים בעיר.

פאול ריינמן נולד למשפחה מהוללת פחות של סוחרים זעירים. כבר בגיל שלוש, כפי שסיפר לימים, גילה כישרון לציור וסבו היה קונה לו עפרונות ונייר. הוא לא קיבל הכשרה אמנותית מקצועית, אולם מיד בסיום לימודיו התיכוניים החל לנצל את כישרונו בעבודה כצייר שלטים ומעצב חלונות ראוה ומוצרי אופנה בערי צפון גרמניה. עם עליית הנאצים לשלטון בתחילת

פינים בית הכנסת בוורמס כיום, לאחר שיפוץ

גוילים נשפים ואמנויות פורחות

באירועי "ליל הבדולח" (9 בנובמבר 1938) הוצת בית הכנסת העתיק בוורמס וניזוק קשות, ונראה שהרישום של ריינמן הוא הציור האחרון שלו. החומות העתיקות והמסיביות נשארו עומדות, וכאשר החליטו הנאצים ב-1942 להרסו, נאלצו להפעיל ציוד הידראולי כבד. הארכיבר העירוני של וורמס הצליח, בנימוק של ערך מוזאלי, להציל ולשמר מקצת תשמישי הקודש ובהם ספרי התורה החרוכים. באמריקה הספיק ריינמן לעת הזו להינשא לדורה, פליטה יהודייה מעיירה סמוכה לוורמס, ולבסס את מעמדו בעולם הקומיקס. רישומה של הטרומה מגרמניה אינו מופיע בקומיקס של ריינמן, למעט תיאור של זועות מלחמת קוריאה שמעשי הנאצים מתוארים כמקדימים אותן.

ביטוי ממש של השואה הופיע בסוגה זו רק בשנות ה-70. לעומת זאת, את בית הכנסת בוורמס הנציח ריינמן בדייקנות רבה מזכרונו בליתוגרפיות אמנותיות של יהודים מתפללים. אלו אינן נושאות תאריך, אבל הופקו במהדורות של 250 עותקים - משמע, היה להן ביקוש. ייתכן כי הן שימשו למגבית למען יהודי וורמס בעת המלחמה, שאותה יזם ועד יוצאי העיר בנו יורק, או לסיוע במימון שחזורו של בית הכנסת. רעיון השחזור הועלה בשלהי שנות ה-50, ביוזמת מנהל הארכיון פרידריך אילרט ואחרים בעיריית וורמס. בתחילה היו שהסתייגו מקרב היהודים הניצולים, וסברו כי אין הדבר ראוי כיוון שהקהילה לא התחדשה, ואולם הם התרצו בהדרגה. טקס החנוכה המחודשת נערך בגר ראשון של חנוכה תשכ"א לצלילי "מעוז צור", בנוכחות קנצלר גרמניה אדנאואר. השוואה עם ציורו של ריינמן מ-1938 מלמדת כי השחזור אכן מדויק, ונראה שאף ידע על המפעל: כעבור 15 שנה הארכיברים בוורמס איתרו מאות מיהודי העיר במקומות פזורים לשם הקמת בסיס נתונים, איתרו את ריינמן ובני משפחתו, והוא גם השיב במכתב על תולדותיו.

באותה עת ריינמן כבר פרש (שלא מרצונו) מעסקי הקומיקס, עבר לפלורידה והמשיך לעסוק באמנות היפה שהייתה ציפור נפשו. עוד בניו יורק הציג ציורים בצבעי מים בתערוכת החוצות השנתית ב"ושינגטון סקוור" ואף זכה בפרסים. ציור שמן פרי מכחולו, "רחוב גשום, אישה עם מטרייה", הוצע למכירה לאחרונה. בניגוד לקומיקס, הוא אכן משקף את עברו של ריינמן: הסגנון מזכיר את יצירות הפוסט-אימפרסיוניסטים בגרמניה, שרבים מהם היו יהודים, ובייחוד את חוצות ברלין בציוריו של לסר אורי. בסולם המחירים האמריקני, הקומיקס שווים הרבה יותר: דף קומיקס בחתימתו של ריינמן עשוי להימכר ביותר מאלף דולר, ואילו ציור השמן השיג בקושי מאה - בערך כמחיר המסגרת...

בידי סנדי ריינמן ובידי דודנה יש אוסף נכבד וייצוגי מעבודותיו של אביה, מכל הסוגות ומתקופות שונות. לאחר שישלמו רשימה מצולמת, אפשר יהיה להציע לקיים תערוכה שתשלב את האמן ריינמן ברקע של תקופתו, בגדולתה ובחורבנה של יהדות גרמניה ובתרומתה לארצות שאליהן התפזרה. אפשר שגם בוורמס יתעניינו לארח תערוכה כזו: בית הכנסת משמש כעת מרכז קהילתי, ואתר תיירות פורה. בהיכל לגברים מתפללים מדי פעם בפעם יהודים ממינין השכנה או מבסיסי נאט"ו שבסביבה, ובית הכנסת לנשים היה לאולם אירועי תרבות. הרישום שנמצא מוטל ומאובק בירושלים יוכל לחזור בגאווה למקום הטעון שבו צויר.

"צבא נולד" - מלחמת העצמאות בטעו של ריינמן (War, 16 (Feb. 1953))

בית הקברות העתיק בוורמס: "עמדותי כאן מחובר אל העפר ובאמצעותו אל אבותיי" (מ' בובר)